

Geopolitical Dynamics of Human Rights Protection in the Middle East: Assessing the Establishment of an Islamic Human Rights Court under International Law

Heydar Taghizadeh¹, Mohammad Saleh Taskhiri², Ebrahim Delshad Maaref³

1. Department of International Law, Qo.C., Islamic Azad University, Qom, Iran. Email: taghizadehh@iau.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of International Law, Faculty of Law, Qom University, Qom, Iran. Email: taskhiri.ms@gmail.com
1. Department of Private Law, Qo.C, Islamic Azad University, Qom, Iran. Email: edelshad1972@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article history:

Received: July 17, 2026
Revised: August 2, 2026
Accepted: September 21, 2026
Published online:
September 23, 2026

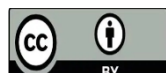
Keywords:

International human
rights Organization of
Islamic Cooperation
Regional human rights
courts

Abstract

Despite progress in norm-setting and monitoring, the international human rights system faces major challenges in implementing standards globally. In the Middle East, although the Cairo Declaration (1990) and Arab Charter on Human Rights (2004) exist, the absence of a binding regional judicial mechanism limits protection to state and political institutions, reducing effectiveness. Using a descriptive-analytical method and comparative approach, this study examines Islamic jurisprudence, international and Islamic instruments, and regional courts in Europe, the Americas, and Africa. Findings indicate the conflict between Islamic and international human rights is not inherent, but stems from interpretive, epistemological, and institutional divergences. Principles such as human dignity, justice, fair trial, state responsibility, pacta sunt servanda, and prohibition of oppression provide sufficient capacity to support an Islamic human rights court. Such a court requires judicial independence, complementary jurisdiction, fair proceedings, and constructive engagement with the international system. Obstacles are primarily political and institutional, rooted in lack of collective will among Islamic states, not legal or jurisprudential barriers. If grounded in shared Sharia foundations, due process, independence, and effective jurisdiction, this court would not contradict contemporary international law. Rather, as a complementary regional mechanism, it could protect fundamental rights and contribute to progressive development of international human rights law. The proposed model, integrating Islamic jurisprudence with regional court achievements, offers an indigenous, legitimate, and efficient framework for the Islamic world.

How to cite: Taghizadeh, H., Taskhiri, M. S. & Delshad Maaref, E. (2026). Geopolitical Dynamics of Human Rights Protection in the Middle East: Assessing the Establishment of an Islamic Human Rights Court under International Law. *Geography and Regional Planning*, 16(3), 197-215. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.592307.4506>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights
DOI: <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.592307.4506>

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

Introduction

The international human rights system has made significant progress in developing legal standards and establishing monitoring mechanisms. However, ensuring the effective implementation of human rights remains a major global challenge, particularly in the Middle East. Despite the adoption of regional instruments, including the Cairo Declaration on Human Rights in Islam (1990) and the Arab Charter on Human Rights (2004), the region lacks a binding judicial mechanism dedicated to human rights protection. Consequently, existing efforts largely depend on national governments and political institutions, limiting accountability and access to justice. Establishing an Islamic Human Rights Court could address this institutional gap by providing a regional mechanism grounded in Islamic jurisprudence and compatible with international human rights law. Such an institution would require careful consideration of geopolitical realities, legal diversity, judicial independence, and the sovereignty of participating states. Examining the feasibility of this court is therefore essential to understanding how shared principles, including human dignity, justice, and the prohibition of oppression, could strengthen regional human rights protection while promoting constructive engagement with international legal standards.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method with a comparative approach. Data were collected through a systematic review of Islamic jurisprudential sources, international and Islamic human rights instruments, regional human rights courts in Europe, the Americas, and Africa, and sources of Islamic public law. These materials were examined to assess the legal feasibility of establishing an Islamic Human Rights Court.

Results and Discussion

The findings indicate that the potential establishment of an Islamic Human Rights Court is supported by shared principles between Islamic jurisprudence and international human rights law, including human dignity, justice, the right to redress, state responsibility, fulfillment of commitments, and the prohibition of oppression. The analysis suggests that differences between these legal systems are

not necessarily irreconcilable; rather, many arise from distinct interpretive approaches, epistemological assumptions, and institutional frameworks. Examining regional courts in Europe, the Americas, and Africa demonstrates the importance of judicial independence, accessible complaint procedures, and effective enforcement mechanisms. An Islamic court could provide a regional avenue for accountability while reflecting the cultural and legal contexts of Muslim-majority societies. Nevertheless, the study identifies substantial challenges, particularly political resistance, institutional weaknesses, and the limited collective willingness of Islamic states to accept binding judicial oversight. Differences concerning religious freedom and gender equality also require careful legal interpretation. Therefore, the proposed court should ensure fair trials, subsidiarity, judicial independence, effective jurisdiction, and constructive cooperation with existing international mechanisms. Its success would ultimately depend on balancing Islamic legal legitimacy with internationally recognized human rights standards and practical enforcement powers.

Conclusion

The establishment of an Islamic Human Rights Court represents a potential step toward strengthening human rights protection in the Middle East and the wider Islamic world. This study concludes that the relationship between Islamic human rights principles and international human rights law does not necessarily involve an inherent or irreconcilable conflict. Fundamental values, including human dignity, justice, the right to life, accountability, fulfillment of commitments, and the prohibition of oppression, provide a shared normative foundation for developing a regional judicial mechanism. By drawing upon these common principles, an Islamic Human Rights Court could improve access to justice, strengthen state accountability, and provide a more effective institutional response to human rights violations. The comparative examination of regional human rights courts in Europe, the Americas, and Africa demonstrates that institutional effectiveness depends on judicial independence, fair procedures, accessible complaint mechanisms, and the implementation of

judgments. Accordingly, the proposed court should incorporate these essential safeguards while respecting the legal and cultural characteristics of Islamic societies. Its jurisdiction must be sufficiently effective to prevent political considerations from undermining judicial decisions. Furthermore, constructive engagement with existing international human rights institutions would help ensure consistency, cooperation, and the progressive development of international law. Nevertheless, establishing such a court would face significant obstacles. Political resistance, institutional deficiencies, disagreements over certain rights, and the absence of collective commitment among Islamic states could limit its effectiveness. Addressing these challenges requires sustained cooperation, legal dialogue, and a willingness to accept meaningful

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding

judicial oversight. Differences concerning religious freedom and gender equality also require careful interpretation and transparent legal standards. Ultimately, an Islamic Human Rights Court could provide a complementary regional mechanism if it combines the common principles of Islamic jurisprudence with internationally recognized standards of due process and judicial independence. Its success would depend not merely on formal establishment, but on genuine state commitment, effective jurisdiction, enforceable decisions, and practical protection of individuals. Such an institution could strengthen regional accountability, enhance the legitimacy of human rights protection, and contribute to bridging Islamic legal traditions with the international human rights system.

plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

تحلیل و ارزیابی تأثیرات ژئوپلیتیک تشکیل دادگاه حقوق بشر اسلامی در منطقه

خاورمیانه از منظر حقوق بشر بین‌المللی

حیدر تقی زاده^۱، محمد صالح تسخیری^۲✉، ابراهیم دلشاد معارف^۳

۱. گروه حقوق بین الملل، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: taghizadehh@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. استادیار، گروه حقوق بین الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: taskhiri.ms@gmail.com

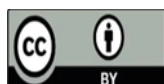
۳. گروه حقوق خصوصی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: edelshad1972@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	نظام حقوق بشر بین‌المللی با وجود پیشرفت در هنجارسازی و نظارت، در اجرای مؤثر استانداردها در سطح جهانی با چالش مواجه است. در خاورمیانه، علی‌رغم وجود اسنادی چون اعلامیه قاهره (۱۹۹۰) و منشور عربی حقوق بشر (۲۰۰۴)، فقدان سازوکار قضایی منطقه‌ای الزام‌آور، حمایت از حقوق بشر را به نهادهای دولتی و سیاسی محدود کرده و کارآمدی آن را کاهش داده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، با بررسی نظام‌مند منابع فقه اسلامی، اسناد بین‌المللی و اسلامی، و ساختار دادگاه‌های منطقه‌ای اروپا، آمریکا و آفریقا انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد تعارض میان حقوق بشر اسلامی و نظام بین‌المللی، ذاتی و غیرقابل‌رفع نیست و بیشتر ریشه در تفاوت‌های تفسیری، معرفتی و نهادی دارد. اصولی مانند کرامت ذاتی انسان، عدالت، حق داخواهی، مسئولیت دولت، وفای به عهد و منع ظلم، ظرفیت لازم برای پشتیبانی از تأسیس دادگاه اسلامی حقوق بشر را دارند. تأسیس چنین دادگاهی نیازمند طراحی نهادی بر پایه استقلال قضایی، صلاحیت تکمیلی، دادرسی منصفانه و تعامل سازنده با نظام بین‌المللی است. چالش‌های موجود عمدتاً سیاسی، نهادی و ناشی از فقدان اراده جمعی دولت‌های اسلامی‌اند، نه موانع حقوقی یا فقهی. در صورت ابتنا بر مبانی مشترک شریعت، رعایت اصول دادرسی، تضمین استقلال و پذیرش صلاحیت مؤثر، این دادگاه نه تنها با اصول حقوق بین‌الملل تعارض ندارد، بلکه به‌عنوان سازوکاری مکمل می‌تواند به حمایت از حقوق بنیادین و توسعه تدریجی حقوق بشر کمک کند. الگوی پیشنهادی با تلفیق ظرفیت‌های فقه اسلامی و دستاوردهای دادگاه‌های منطقه‌ای، مدلی بومی، مشروع و کارآمد برای جهان اسلام ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها:

حقوق بین‌الملل بشر سازمان
همکاری اسلامی دادگاه‌های
منطقه‌ای حقوق بشر

استناد: تقی زاده، حیدر، تسخیری، محمد صالح و دلشاد معارف، ابراهیم. (۱۴۰۵). تحلیل و ارزیابی تأثیرات ژئوپلیتیک تشکیل دادگاه حقوق بشر اسلامی در منطقه خاورمیانه از منظر حقوق بشر بین‌المللی. *جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای*، ۱۶(۳)، ۱۹۷-۲۱۵. DOI: 10.22034/jgeoq.2026.592307.4506

مقدمه

حمایت از حقوق و آزادی‌های بنیادین انسان در عصر کنونی به یکی از دغدغه‌های اساسی جامعه‌ی بین‌المللی تبدیل شده است. از زمان تصویب اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸، نظام حقوقی بین‌المللی شاهد ظهور سازوکارهای متعدد جهانی و منطقه‌ای برای تضمین اجرای مؤثر استانداردهای حقوق بشری بوده است. در این میان، دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نهادی، نقش بسزایی در تبدیل تعهدات حقوق بشری از وعده‌های سیاسی صرف به تعهدات حقوقی الزام‌آور قابل اجرا از طریق رویه‌های قضایی ایفا کرده‌اند (Donnelly, 2013).

دادگاه اروپایی حقوق بشر که بر اساس کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی (۱۹۵۰) تأسیس شده است، کهن‌ترین و موفق‌ترین الگوی حمایت منطقه‌ای از حقوق بشر محسوب می‌شود. پذیرش شکایات فردی و الزام‌آور بودن آرای این دادگاه، مفهوم مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها را دگرگون ساخته است (Harris et al., 2023). به‌طور مشابه، دادگاه بین‌آمریکایی حقوق بشر و دادگاه آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها، علیرغم تفاوت‌های ساختاری و چالش‌های خاص خود، سهم قابل‌توجهی در تثبیت اصل پاسخ‌گویی دولت‌ها و ارتقای استانداردهای منطقه‌ای داشته‌اند (Shelton, 2011; Engstrom, 2018).

در مقابل، جهان اسلام و به‌ویژه منطقه‌ی خاورمیانه علی‌رغم تدوین اسناد ویژه‌ای نظیر اعلامیه‌ی قاهره درباره‌ی حقوق بشر در اسلام (۱۹۹۰) و منشور عربی حقوق بشر (۲۰۰۴)، فاقد هرگونه سازوکار قضایی مستقل و الزام‌آور است (Mayer, 2018). در نتیجه، حمایت از حقوق بشر در این منطقه عمدتاً به سازوکارهای دولتی و سازمان‌های بین‌المللی جهانی همچون شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد محدود شده است. این خلأ نهادی، ضمن تضعیف کارآمدی حمایت از حقوق بشر، منطقه را از وجود مرجعی که بتواند استانداردهای حقوق بشری را در پرتو ارزش‌های اسلامی و ویژگی‌های فرهنگی بازتفسیر کند، محروم ساخته است (بیگی، ۱۳۹۸).

این خلأ نهادی مسئله‌ی اصلی پژوهش حاضر را شکل می‌دهد: با توجه به خلأ نهادی موجود در منطقه‌ی خاورمیانه، آیا تأسیس دادگاه حقوق بشر اسلامی از حیث حقوق بشر بین‌المللی امکان‌پذیر، مشروع و مؤثر است؟ و در صورت تحقق، چگونه می‌توان ساختار، صلاحیت و جایگاه آن را در نظام بین‌الملل تعریف و ارزیابی کرد؟

اهمیت و ضرورت پژوهش

اهمیت این پژوهش از چند جهت قابل‌توجیه است. نخست، فقدان مطالعه‌ای جامع که ضمن بررسی مبانی فقهی و حقوقی حقوق بشر اسلامی، به ارزیابی انطباق‌پذیری نهادی و هنجاری چنین سازه‌ای با قواعد آمره و تعهدات بین‌المللی دولت‌ها بپردازد. دوم، افزایش مطالبه برای استقلال هنجاری و بازتعریف جایگاه

دین در نظم بین‌المللی. سوم، ناکارآمدی برخی سازوکارهای بین‌المللی در تضمین حقوق ملت‌های جهان اسلام، از جمله فلسطین، سوریه، یمن و عراق (Petersen & Kayaoglu, 2019; بیگی، ۱۳۹۸). از حیث زمانی، طرح این مسئله با تحولات سیاسی-حقوقی معاصر در جهان اسلام، به‌ویژه افزایش مطالبه برای استقلال هنجاری و بازتعریف جایگاه دین در نظم بین‌المللی، تقارن دارد. در سال‌های اخیر، در پی بحران‌های فزاینده در خاورمیانه، از جمله جنگ‌ها، نقض‌های فاحش حقوق بشر، بحران پناهندگی و تضعیف نهادهای ملی قضایی، نیاز به ایجاد مکانیسم‌های منطقه‌ای کارآمد و بومی برای حمایت از حقوق بشر بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود.

از حیث مکانی، منطقه‌ی خاورمیانه به‌عنوان یکی از پیچیده‌ترین و متکثرترین مناطق اسلامی، هم‌زمان واجد اشتراکات فرهنگی-دینی و تفاوت‌های عمیق فقهی و سیاسی است. این ویژگی‌ی دوگانه، زمینه‌ای منحصربه‌فرد برای بررسی امکان‌پذیری نهادسازی حقوق بشری در چارچوب اسلامی فراهم می‌سازد.

پرسش‌های پژوهش

پرسش اصلی: امکان‌سنجی و ارزیابی حقوقی تأسیس دادگاه حقوق بشر اسلامی در منطقه‌ی خاورمیانه از منظر اصول و موازین حقوق بشر بین‌المللی چگونه قابل تبیین و تحلیل است؟ پرسش‌های فرعی:

۱. الگوهای حقوقی موجود در دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر در جهان معاصر چه ویژگی‌هایی دارند و چه معیارهایی برای تأسیس دادگاه حقوق بشر اسلامی قابل اقتباس است؟
۲. مبانی حقوق بشر اسلامی در اسناد و متون اسلامی با اصول حقوق بشر بین‌المللی از چه جهاتی هم‌راستایی یا افتراق دارد؟
۳. چه ظرفیت‌های حقوقی، سیاسی و نهادی در کشورهای اسلامی منطقه‌ی خاورمیانه برای تأسیس دادگاه حقوق بشر اسلامی قابل‌شناسایی و بهره‌برداری است؟
۴. ویژگی‌های ساختاری و صلاحیتی مطلوب برای دادگاه حقوق بشر اسلامی در راستای انطباق با معیارهای حقوق بشر بین‌المللی چه مؤلفه‌هایی را در بر می‌گیرد؟

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی: با در نظر گرفتن تعهدات دولت‌های خاورمیانه به حقوق بین‌الملل بشر و ظرفیت‌های موجود در نظام حقوق بشر اسلامی، تشکیل دادگاه حقوق بشر اسلامی در این منطقه از حیث اصول کلی حقوق بین‌الملل امکان‌پذیر است، مشروط بر آنکه ساختار نهادی و مبانی هنجاری این دادگاه با معیارهایی نظیر استقلال قضایی، اصل عدم تبعیض، دادرسی عادلانه و رعایت حداقلی از هم‌سویی با اسناد بین‌المللی حقوق بشر انطباق یابد.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع نظری بوده و با استفاده از روش کتابخانه‌ای انجام شده است. گردآوری داده‌ها از طریق مطالعه و بررسی منابع معتبر شامل کتاب‌ها، مقالات علمی، پایان‌نامه‌ها، اسناد و مقررات حقوقی، آرای مرتبط و نیز منابع و پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر اینترنتی صورت گرفته است. روش انجام پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. در این روش، افزون بر توصیف و تبیین مبانی، مفاهیم و دیدگاه‌های مرتبط با موضوع، داده‌های گردآوری شده نیز به صورت نظام‌مند مورد تحلیل، ارزیابی و مقایسه قرار گرفته‌اند. رویکرد پژوهش، تطبیقی است و از رهگذر مقایسه‌ی نظام‌های منطقه‌ای حقوق بشر در اروپا، آمریکا و آفریقا، امکان الگوبرداری برای تأسیس دادگاه اسلامی حقوق بشر مورد ارزیابی قرار گرفته است.

مفهوم و ماهیت حقوق بشر در حقوق بین‌الملل

حقوق بشر در حقوق بین‌الملل، بیانگر مجموعه‌ای از قواعد و هنجارهای جهان‌شمول است که هدف آن تضمین کرامت ذاتی انسان، حفظ آزادی‌های بنیادین و تحدید اقتدار دولت‌ها در قبال افراد می‌باشد (Lauren, 2011). حقوق بشر در عرصه‌ی بین‌المللی پاسخی به تجربه‌های تلخ تاریخ، به‌ویژه فجایع دو جنگ جهانی، و واکنشی در برابر نارسایی نظام کلاسیک حاکمیت مطلق دولت‌ها بود؛ نظامی که تا نیمه‌ی قرن بیستم، حمایت از انسان را امری در صلاحیت داخلی دولت‌ها تلقی می‌کرد (Donnelly, 2013). این تحول تاریخی موجب شد تا انسان، به‌عنوان سوژه‌ی حقوق بین‌الملل، در کنار دولت‌ها قرار گیرد و برخورداری از حقوق بنیادین به‌صورت مستقیم مورد شناسایی جامعه‌ی جهانی واقع شود (Nowak, 2005).

از منظر فلسفی، حقوق بشر بر فرض وجود ارزش‌هایی عام و ذاتی برای انسان استوار است که مستقل از تعلقات نژادی، فرهنگی یا مذهبی‌اند. این نگاه، که ریشه در سنت عقل‌گرایی و لیبرالیسم غربی دارد، بر حقوق طبیعی انسان تأکید می‌ورزد و دولت را صرفاً ضامن تحقق این حقوق می‌داند، نه منبع آن (Cassese, 2005). به همین دلیل، حقوق بشر در چارچوب حقوق بین‌الملل معاصر، واجد خصیصه‌ی جهان‌شمولی و فراسرزمینی است؛ بدین معنا که دولت‌ها در قبال اتباع خود و دیگران، بر اساس معیارهای بین‌المللی قابل پاسخ‌گویی هستند (Mutua, 2002). با این حال، همین ویژگی جهان‌شمولی، موضوع مناقشه‌های فراوانی با نظام‌های فرهنگی و دینی غیرغربی پدید آورده است.

مفهوم و خاستگاه حقوق بشر اسلامی

حقوق بشر اسلامی مفهومی است که از درون منظومه‌ی الهی و شریعت اسلام برآمده و بر خلاف نظام حقوق بشر غربی که مبتنی بر انسان‌محوری و قرارداد اجتماعی است، بنیاد آن بر خدامحوری و کرامت ذاتی انسان به‌عنوان مخلوق الهی استوار است. در این نگرش، حق و تکلیف دو روی یک حقیقت واحدند؛ انسان موجودی دارای اراده، اختیار و کرامت است، اما این کرامت در نسبت او با خالق معنا می‌یابد، نه در جدایی از آن (عمیدزنجانی و توکلی، ۱۳۸۶).

در متون اسلامی، مبنای اساسی حقوق بشر، اصل کرامت انسان است؛ اصلی که در آیه‌ی شریفه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء، ۷۰) تصریح شده و به‌عنوان نقطه‌ی عزیمت گفتمان حقوق بشری در اسلام شناخته می‌شود. بر اساس این نگرش، همه‌ی انسان‌ها از حیث خلقت، دارای حیثیت و منزلت ذاتی‌اند و هیچ امتیاز نژادی، طبقاتی یا قومی نمی‌تواند موجب سلب این کرامت گردد (عباسی، ۱۳۹۰). این اصل، محور فلسفی تمام حقوق و آزادی‌های انسانی در اسلام است و در کنار مفاهیمی چون عدالت، مساوات، و حرمت خون و مال، بنیان اخلاقی و حقوقی نظام اسلامی را شکل می‌دهد (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۷).

از حیث تاریخی، اندیشه‌ی حقوق بشر در اسلام به دوران نزول وحی و تأسیس مدینه‌ی نبوی بازمی‌گردد. «صحیفه‌ی مدینه» یا همان پیمان‌نامه‌ی نخستین میان پیامبر اسلام و ساکنان یثرب، یکی از نخستین نمونه‌های حقوق اساسی در تاریخ بشر به شمار می‌رود که اصولی همچون آزادی عقیده، امنیت اجتماعی، و مسئولیت متقابل جامعه و دولت را مورد شناسایی قرار داده است (Maududi, 1976).

مفهوم دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر و کارکرد آن‌ها

دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای توسعه‌ی نهادی در حقوق بین‌الملل معاصر، تجسم عینی گذار از تعهدات صرفاً بین‌الدولی به نظامی است که انسان را در مقام دارنده‌ی حق، در مرکز نظم حقوقی جهانی قرار می‌دهد (Shelton, 2011). فلسفه‌ی وجودی این نهادها بر دو اصل بنیادین استوار است: نخست، اصل تکمیلی بودن که به معنای حمایت از فرد در مواردی است که نظام ملی در ایفاء تعهدات خود قصور ورزد؛ و دوم، اصل حمایت منطقه‌ای که بر ضرورت انطباق اجرای حقوق بشر با ویژگی‌های فرهنگی، تاریخی و سیاسی هر منطقه تأکید دارد (Harris et al., 2023).

در حال حاضر، سه نظام عمده در سطح جهانی شناسایی شده است: دادگاه اروپایی حقوق بشر، دادگاه بین‌آمریکایی حقوق بشر، و دادگاه آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها. دادگاه اروپایی حقوق بشر که بر اساس کنوانسیون اروپایی (۱۹۵۰) تشکیل شده، قدیمی‌ترین و موفق‌ترین الگوی منطقه‌ای محسوب می‌شود (Harris et al., 2023). در مقابل، دادگاه بین‌آمریکایی حقوق بشر (۱۹۷۹) و دادگاه آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها (۲۰۰۶)، هرچند از حیث ساختار متفاوت‌اند، اما در مجموع، در جهت تثبیت اصل پاسخ‌گویی دولت‌ها و ارتقای استانداردهای منطقه‌ای حرکت کرده‌اند (Engstrom, 2018).

مبانی فقهی و الهی حقوق بشر در اسلام

کرامت ذاتی انسان در اسلام

کرامت انسانی در منظومه‌ی معرفتی اسلام جایگاهی بنیادین دارد و به منزله‌ی رکن نخستین در تبیین اندیشه‌ی حقوق بشر اسلامی تلقی می‌شود. برخلاف برداشت‌های صرفاً حقوقی نظام‌های مدرن، کرامت در

اسلام تنها یک ارزش اخلاقی یا مبنای حقوقی نیست، بلکه مفهومی هستی‌شناختی و الهی است که بر اصل خلقت الهی و امانتداری انسان مبتنی است (جوادی آملی، ۱۳۹۳).

قرآن کریم با تعبیر «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» به گونه‌ای بیان شده که شامل تمام انسان‌ها، فارغ از دین، نژاد یا جنسیت است و از حیث مبنایی مقدم بر هر نوع استحقاق قراردادی می‌باشد. بدین معنا، کرامت نه اکتسابی، بلکه ذاتی و فطری است؛ زیرا ریشه در آفرینش الهی انسان دارد و به دلیل نسبت خاص میان انسان و خالق، همگانی و غیرقابل سلب است (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۳، ص ۲۲۵).

از دیدگاه فقه اسلامی، کرامت ذاتی انسان بنیان بسیاری از قواعد حقوقی، از جمله حرمت اهانت، منع شکنجه، مصونیت جان، مال و حیثیت و نیز اصل تساوی در مقابل قانون را تشکیل می‌دهد. فقهاء معاصر مانند آیت‌الله موسوی بجنوردی تأکید دارند که اصل کرامت انسانی منشأ قاعده‌ی فقهی «احترام انسان بما هو انسان» است که مقتضی حرمت تعدی به هر شخص انسانی است، حتی اگر غیرمسلمان باشد (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۷).

عدالت، مساوات و آزادی از منظر قرآن و سنت

عدالت، مساوات و آزادی در اسلام، نه مفاهیمی وارداتی از فلسفه‌ی مدرن غرب، بلکه اصولی ریشه‌دار در الهیات قرآنی و سنت نبوی هستند که اساس نظم اجتماعی، مشروعیت سیاسی و حقوق فردی را تشکیل می‌دهند (Sachedina, 2009). در منظومه‌ی فکری اسلام، عدالت غایت شریعت، مساوات شرط تحقق آن، و آزادی ابزار و لازمه‌ی آن است.

قرآن کریم با تأکید بر وحدت نوع انسان می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات، ۱۳). این آیه اساس اصل برابری نوع بشر را بنا می‌نهد (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۸، ص ۹۲). در سنت نبوی نیز پیامبر اکرم (ص) در خطبه‌ی حجه‌الوداع، این اصل را با صراحت اعلام کردند: «ای مردم! پروردگار شما یکی است و پدر شما یکی. عرب بر عجم و عجم بر عرب برتری ندارد مگر به تقوا» (ابن حنبل، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۳۸۶).

آزادی در اسلام، برخلاف مفهوم لیبرال آن در فلسفه‌ی غرب، امری مطلق و رهایی از هر قید نیست؛ بلکه آزادی به معنای رهایی انسان از بندگی غیرخدا و اختیار در مسیر هدایت است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره، ۲۵۶). این آیه بیانگر آن است که ایمان و انتخاب عقیده، تنها در فضای آزاد ممکن است و هیچ اجبار و سلطه‌ای در آن پذیرفتنی نیست (An-Na'im, 1990).

مسئولیت و تکلیف در برابر حق در شریعت اسلامی

یکی از تفاوت‌های بنیادین میان حقوق بشر اسلامی و نظام حقوق بشر غربی در نسبت میان حق و تکلیف نهفته است. در فلسفه‌ی سیاسی و اخلاقی غرب مدرن، حق به‌منزله‌ی امتیازی فردی و مستقل از هر

الزام اخلاقی یا الهی تعریف می‌شود؛ در حالی که در اسلام، حق همواره در پیوندی تنگاتنگ با تکلیف و مسئولیت معنا می‌یابد (An-Na'im, 1990).

از دیدگاه توحیدی، مسئولیت انسان در برابر خداوند نه از قرارداد اجتماعی یا اجبار بیرونی، بلکه از درون فطرت و عقلانیت انسانی سرچشمه می‌گیرد. در روایت نبوی آمده است: «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» (صحیح بخاری، ۱۴۲۲ ق، ج ۲، ص ۱۷). این حدیث، بنیان نظری مسئولیت فردی و اجتماعی را در اسلام تبیین می‌کند؛ هر فرد، در هر موقعیت و جایگاه، نسبت به دیگران و به‌ویژه نسبت به عدالت و حقوق عمومی مسئول است. بر اساس این اصل، مسئولیت در اسلام سه بعد دارد: نخست، مسئولیت در برابر خداوند به‌عنوان منبع مطلق حق و تکلیف؛ دوم، مسئولیت در برابر خویشتن که بیانگر وظیفه‌ی انسان در حفظ کرامت، سلامت و رشد معنوی خویش است؛ و سوم، مسئولیت در برابر دیگران که شامل احترام به حقوق سایر انسان‌ها، عدالت اجتماعی و امانت‌داری در تعاملات اقتصادی و سیاسی است (Sachedina, 2009).

تعامل حقوق بشر اسلامی با نظام بین‌المللی حقوق بشر

اشتراک در اصول بنیادین

کرامت انسانی

کرامت انسانی، بی‌تردید بنیادی‌ترین مفهوم در منظومه‌ی حقوق بشر معاصر و در عین حال، یکی از اصیل‌ترین مبانی انسان‌شناختی شریعت اسلامی به شمار می‌رود؛ مفهومی که اگرچه در دو نظام حقوق بشر اسلامی و حقوق بشر بین‌المللی از خاستگاه‌های معرفتی متفاوتی سرچشمه می‌گیرد، اما در مقام غایت و کارکرد، به نتایج مشترکی در زمینه‌ی حمایت از شخصیت ذاتی انسان، نفی تحقیر و تبعیض، و ضرورت صیانت از حقوق بنیادین افراد منتهی می‌شود (Baderin, 2003).

در نظام حقوق بشر بین‌المللی، کرامت انسانی به‌عنوان سرچشمه‌ی تمامی حقوق و آزادی‌های بنیادین شناخته می‌شود. بند نخست مقدمه‌ی اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر، «شناسایی حیثیت ذاتی و حقوق برابر و انتقال‌ناپذیر تمامی اعضای خانواده‌ی بشری» را اساس آزادی، عدالت و صلح در جهان معرفی می‌کند و ماده‌ی نخست نیز اعلام می‌دارد که همه‌ی انسان‌ها آزاد و از لحاظ حیثیت و حقوق برابر زاده می‌شوند (UN General Assembly, 1948).

در اندیشه‌ی اسلامی، کرامت انسانی بر بنیانی الهی و توحیدی استوار است. قرآن کریم با تصریح به اینکه خداوند «بنی آدم» را تکریم کرده است، کرامت را موهبتی الهی و غیرقابل سلب معرفی می‌کند که به تمامی افراد نوع انسان تعلق دارد، نه صرفاً به مؤمنان یا پیروان یک دین خاص (جوادی آملی، ۱۳۹۳).

عدالت

عدالت، همچون کرامت انسانی، از بنیادی‌ترین ارزش‌هایی است که هم در اندیشه‌ی اسلامی و هم در نظام بین‌المللی حقوق بشر، جایگاهی محوری در تبیین حقوق و آزادی‌های بنیادین انسان دارد (Baderin, 2003). هرچند این مفهوم در دو نظام حقوقی از مبانی فلسفی و معرفت‌شناختی متفاوتی نشئت می‌گیرد، اما در مقام کارکرد، به‌عنوان معیار تنظیم روابط میان فرد، جامعه و قدرت عمومی و نیز ضابطه‌ی مشروعیت قواعد حقوقی و نهادهای حاکمیتی شناخته می‌شود.

در نظام حقوق بشر بین‌المللی، عدالت مفهومی فراتر از عدالت قضایی صرف دارد و مجموعه‌ای از عدالت ماهوی، عدالت رویه‌ای و عدالت ترمیمی را در بر می‌گیرد. فلسفه‌ی وجودی بسیاری از اسناد بین‌المللی، از جمله اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، بر این اندیشه استوار است که تضمین حقوق بشر بدون استقرار نظم عادلانه امکان‌پذیر نیست.

در اندیشه‌ی اسلامی نیز عدالت، یکی از بنیادی‌ترین اهداف بعثت انبیا و غایت نظام حقوقی اسلام به شمار می‌رود. قرآن کریم برپایی قسط را هدف ارسال پیامبران و نزول کتاب‌های آسمانی معرفی می‌کند و از مؤمنان می‌خواهد که حتی در مواجهه با دشمنان، عدالت را ترک نکنند (عمیدزنجانی و توکلی، ۱۳۸۶).

حق حیات

حق حیات، بنیادی‌ترین و نخستین حق بشری است که تمامی حقوق و آزادی‌های دیگر بر پایه‌ی آن استوار می‌شوند. بدون تضمین این حق، سخن گفتن از کرامت، آزادی، برابری یا هر حق بنیادین دیگری فاقد پشتوانه‌ی عملی خواهد بود (Mayer, 2018).

اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر در ماده‌ی سوم، حق هر انسان بر زندگی، آزادی و امنیت شخصی را به رسمیت شناخته و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز در ماده‌ی ششم، این حق را از حقوق ذاتی انسان دانسته و دولت‌ها را مکلف کرده است از سلب خودسرانه‌ی آن جلوگیری کنند (Nowak, 2005). در اندیشه‌ی اسلامی نیز حق حیات از جایگاهی بی‌بدیل برخوردار است و حیات انسان، نعمتی الهی و امانتی از جانب خداوند تلقی می‌شود که هیچ شخص یا نهادی جز در چارچوب ضوابط شرعی، اختیار تعرض به آن را ندارد. قرآن کریم با قرار دادن حفظ جان انسان در کنار حفظ دین، عقل، نسل و مال، از حیات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مصالح اساسی شریعت حمایت کرده و قتل نفس را از بزرگ‌ترین گناهان معرفی می‌کند (عمیدزنجانی و توکلی، ۱۳۸۶).

افتراق در حوزه‌های خاص

آزادی دین

در میان حوزه‌های مختلف اختلاف میان حقوق بشر اسلامی و نظام بین‌المللی حقوق بشر، آزادی دین و عقیده را باید یکی از بنیادی‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین موضوعات دانست؛ زیرا این حق، مستقیماً با

مبانی انسان‌شناختی، فلسفه‌ی حقوق و تلقی هر نظام از نسبت میان فرد، جامعه و حاکمیت ارتباط پیدا می‌کند (Mayer, 2018, p. 183).

در نظام بین‌المللی حقوق بشر، آزادی دین از جمله حقوق بنیادینی است که ارتباط تنگاتنگی با کرامت انسانی، آزادی وجدان و خودمختاری فرد دارد. ماده‌ی ۱۸ اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر، حق هر شخص را به داشتن، انتخاب یا تغییر دین، اظهار و تبلیغ عقاید دینی به صورت فردی یا جمعی، به رسمیت شناخته است (UN General Assembly, 1948).

در حقوق اسلامی، قرآن کریم بر اصل «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» تصریح دارد و هرگونه اجبار در پذیرش ایمان را فاقد ارزش تلقی می‌کند. همچنین آیات متعددی بر آزادی دعوت، گفت‌وگو و انتخاب آگاهانه تأکید دارند و پیامبر اسلام (ص) نیز مأمور به ابلاغ پیام معرفی شده است، نه تحمیل عقیده (عمیدزنجانی و توکلی، ۱۳۸۶).

برابری جنسیتی

برابری جنسیتی از مهم‌ترین و در عین حال مناقشه‌برانگیزترین حوزه‌های افتراق میان حقوق بشر اسلامی و حقوق بشر بین‌المللی به شمار می‌رود؛ زیرا این موضوع، صرفاً به تفسیر یک یا چند حق خاص محدود نمی‌شود، بلکه بازتابی از تفاوت در مبانی انسان‌شناختی، فلسفه‌ی حقوق و شیوه‌ی فهم عدالت در دو نظام حقوقی است (Mayer, 2018).

در نظام بین‌المللی حقوق بشر، اصل برابری و منع تبعیض بر پایه‌ی جنسیت، یکی از ارکان بنیادین حمایت از حقوق انسان محسوب می‌شود. اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، تمامی انسان‌ها را بدون هرگونه تمایز از حیث جنسیت، برخوردار از حقوق و آزادی‌های برابر می‌دانند.

در مقابل، حقوق بشر اسلامی، هرچند کرامت ذاتی زن و مرد را امری مشترک و غیرقابل تفکیک می‌داند، اما لزوماً میان کرامت انسانی و یکسانی تمامی حقوق و تکالیف ملازمه برقرار نمی‌کند. قرآن کریم در آیات متعدد، زن و مرد را از حیث منشأ آفرینش، قابلیت تکامل معنوی، مسئولیت اخلاقی و استحقاق پاداش و کیفر، برابر معرفی کرده و معیار برتری را تقوا دانسته است، نه جنسیت (عمیدزنجانی و توکلی، ۱۳۸۶).

مطالعه‌ی تطبیقی دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر

دادگاه اروپایی حقوق بشر: ساختار و صلاحیت

دادگاه اروپایی حقوق بشر برجسته‌ترین و موفق‌ترین تجربه‌ی نهادینه‌سازی حمایت قضایی از حقوق بشر در سطح منطقه‌ای به شمار می‌رود؛ نهادی که توانسته است با تلفیق تعهدات قراردادی دولت‌ها، صلاحیت فراملی، استقلال قضایی و ضمانت اجرای نسبتاً مؤثر آراء، الگویی کم‌نظیر از نظارت قضایی بر رعایت حقوق بنیادین انسان ارائه کند (سیدفاطمی، ۱۳۷۹؛ Harris et al., 2023).

کنوانسیون اروپایی حقوق بشر که در ۴ نوامبر ۱۹۵۰ در رم برای امضا گشوده شد و از ۳ سپتامبر ۱۹۵۳ لازم‌الاجرا گردید، نخستین سند منطقه‌ای الزام‌آور بود که بخش مهمی از حقوق مندرج در اعلامیه جهانی حقوق بشر را در قالب تعهدات حقوقی الزام‌آور میان دولت‌های عضو درآورد و برای نخستین بار، امکان نظارت قضایی بر رعایت این حقوق را پیش‌بینی کرد (طباطبائی، ۱۳۸۲).

اصلاحات ناشی از پروتکل شماره ۱۱ در سال ۱۹۹۴ که از اول نوامبر ۱۹۹۸ لازم‌الاجرا شد، مهم‌ترین اصلاح ساختاری تاریخ کنوانسیون را به اجرا گذاشت. این پروتکل، کمیسیون اروپایی حقوق بشر را منحل کرد، دادگاه را به یک نهاد دائمی و تمام‌وقت تبدیل نمود و حق مراجعه‌ی مستقیم اشخاص به دادگاه را به عنوان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظام جدید به رسمیت شناخت (Council of Europe, 1994).

دادگاه بین‌آمریکایی و آفریقایی حقوق بشر

دادگاه بین‌آمریکایی حقوق بشر بر پایه‌ی کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر (۱۹۶۹) و اساسنامه‌ی مصوب مجمع عمومی سازمان کشورهای آمریکایی در سال ۱۹۷۹ تشکیل شد و فعالیت خود را در شهر سن خوزه کاستاریکا آغاز کرد. ترکیب دادگاه از هفت قاضی مستقل تشکیل شده است که توسط دولت‌های عضو، اما با شخصیت مستقل و بدون نمایندگی دولت متبوع خود انتخاب می‌شوند (Inter-American Court of Human Rights, 1979).

در مقابل، دادگاه آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها بر اساس پروتکل ۱۹۹۸ الحاقی به منشور آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها ایجاد شد و فعالیت رسمی خود را از سال ۲۰۰۶ آغاز کرد. برخلاف نظام بین‌آمریکایی که دادگاه تقریباً به‌عنوان رکن اصلی قضایی نظام منطقه‌ای عمل می‌کند، دادگاه آفریقایی از ابتدا به‌عنوان نهادی مکمل کمیسیون آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها طراحی شد (African Union, 1998).

یکی از مهم‌ترین وجوه افتراق این دو نظام، نحوه‌ی دسترسی افراد به دادگاه است. در نظام بین‌آمریکایی، اشخاص حقیقی امکان طرح مستقیم دعوا نزد دادگاه را ندارند و ابتدا باید شکایت خود را نزد کمیسیون بین‌آمریکایی حقوق بشر مطرح کنند؛ تنها در صورت ارجاع پرونده از سوی کمیسیون یا دولت‌های عضو، دادگاه صلاحیت رسیدگی خواهد داشت (Pasqualucci, 2003). در مقابل، نظام آفریقایی امکان مراجعه‌ی مستقیم افراد و سازمان‌های غیردولتی را پیش‌بینی کرده است، اما این امکان منوط به آن است که دولت مربوطه اعلامیه‌ی اختیاری موضوع ماده‌ی ۳۴ (۶) پروتکل را پذیرفته باشد (Wachira, 2008, p. 51).

سازوکار اجرای آراء در سطح منطقه‌ای

یکی از اساسی‌ترین معیارهای سنجش موفقیت نظام‌های منطقه‌ای حقوق بشر، میزان اثربخشی سازوکارهای اجرای آرای قضایی است؛ زیرا ارزش واقعی یک دادگاه منطقه‌ای نه صرفاً در صدور آرای الزام‌آور، بلکه در توانایی آن برای تضمین اجرای تصمیمات و ایجاد تغییرات واقعی در نظام‌های حقوق داخلی دولت‌ها آشکار می‌شود (عاکفی قاضیانی و فضائلی، ۱۳۹۸).

در نظام بین‌آمریکایی، مبنای حقوقی الزام‌آور بودن احکام دادگاه در ماده‌ی ۶۸ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر پیش‌بینی شده است. بر اساس بند نخست این ماده، دولت‌های عضو متعهد شده‌اند که «در هر دعوایی که طرف آن هستند، از حکم نهایی دادگاه تبعیت کنند» (Organization of American States, 1969). رویه‌ی عملی دادگاه بین‌آمریکایی نشان می‌دهد که اجرای احکام صرفاً به پرداخت غرامت محدود نیست، بلکه دادگاه طیف وسیعی از اقدامات جبرانی را مطالبه می‌کند (Pasqualucci, 2003).

در نظام آفریقایی نیز اصل الزام‌آور بودن آرای دادگاه پذیرفته شده است. مطابق ماده‌ی ۳۰ پروتکل تأسیس دادگاه آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها، دولت‌های عضو متعهدند در مهلت تعیین‌شده از سوی دادگاه، احکام صادره را اجرا کنند و اجرای آن‌ها را تضمین نمایند (African Union, 1998). با این حال، گزارش‌های منتشرشده درباره‌ی عملکرد دادگاه آفریقایی نشان می‌دهد که میزان اجرای کامل احکام همچنان با چالش‌های جدی مواجه است (Wachira, 2008).

بحث

تحلیل یافته‌های هنجاری

بررسی مبانی فقهی و حقوقی حقوق بشر اسلامی نشان داد که تعارض میان این نظام و نظام بین‌المللی حقوق بشر، تعارضی ذاتی و غیرقابل‌رفع نیست. اصول بنیادینی همچون کرامت ذاتی انسان، عدالت، حق حیات، منع ظلم و وفای به عهد، در هر دو نظام از جایگاه محوری برخوردارند و می‌توانند به‌عنوان مبانی مشترک برای تأسیس یک دادگاه منطقه‌ای مورد استفاده قرار گیرند (Baderin, 2003; عمیدزنجانی و توکلی، ۱۳۸۶).

یافته‌های این پژوهش با دیدگاه Baderin (۲۰۰۳)، هم‌سو است که معتقد است کرامت انسانی ظرفیت آن را دارد که به زبان مشترک میان حقوق بشر اسلامی و حقوق بین‌الملل تبدیل شود و از رهگذر آن، بسیاری از اختلافات تفسیری کاهش یابد. همچنین، این یافته‌ها با رویکرد An-Na'im (۱۹۹۰)، مبنی بر اینکه مشروعیت اجتماعی حقوق بشر در جوامع اسلامی زمانی تقویت خواهد شد که ارزش‌های جهانی حقوق بشر از درون مبانی اسلامی بازتفسیر شوند و نه صرفاً به‌عنوان قواعدی وارداتی مورد پذیرش قرار گیرند، هم‌خوانی دارد.

با این حال، در حوزه‌های خاصی نظیر آزادی دین و برابری جنسیتی، اختلافات هنجاری قابل‌توجهی میان دو نظام وجود دارد. این اختلافات، هرچند واقعی و انکارناپذیرند، اما لزوماً غیرقابل‌حل نیستند. پژوهش‌های جدید نشان داده است که با بهره‌گیری از رویکرد مقاصدی، اجتهاد پویا و توجه به تحولات اجتماعی، می‌توان بسیاری از این اختلافات را به سطح تفاوت در شیوه‌ی تفسیر تقلیل داد و از آن‌ها به‌عنوان فرصتی برای گفت‌وگوی هنجاری بهره برد (مظفری، ۱۳۹۱).

تحلیل یافته‌های نهادی

مطالعه‌ی تطبیقی دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر نشان داد که موفقیت این نهادها بیش از آنکه به مبانی نظری حقوق بشر وابسته باشد، به کیفیت طراحی نهادی، میزان استقلال سازمانی، حدود صلاحیت قضایی و وجود سازوکارهای مؤثر برای اجرای آراء بستگی دارد (عاکفی قاضیانی و فضائی، ۱۳۹۸). دادگاه اروپایی حقوق بشر به عنوان موفق‌ترین الگوی منطقه‌ای، با تلفیق استقلال قضایی، صلاحیت فردمحور، دادرسی منصفانه و نظارت مؤثر بر اجرای احکام، الگویی کارآمد ارائه کرده است (Harris et al., 2023).

با این حال، هر یک از نظام‌های منطقه‌ای دارای نقاط قوت و ضعف خاص خود هستند. نظام بین‌آمریکایی در توسعه‌ی تفسیر پویا از حقوق بشر و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر دستاوردهای قابل توجهی داشته است (Engstrom, 2018). در مقابل، نظام آفریقایی با چالش‌هایی همچون محدود بودن صلاحیت، پذیرش اندک صلاحیت فردی، ضعف ضمانت اجرا و وابستگی به اراده‌ی سیاسی دولت‌ها مواجه است (Wachira, 2008; Micus, 2015).

از این منظر، الگوی پیشنهادی برای دادگاه اسلامی حقوق بشر باید از رهگذر اقتباس‌گزینی، نقاط قوت هر یک از این نظام‌ها را با ویژگی‌های حقوقی و فرهنگی جهان اسلام تلفیق نماید. این الگو باید بر اصولی همچون استقلال قضایی، صلاحیت تکمیلی، دادرسی منصفانه، نظارت مؤثر بر اجرای آراء و تعامل سازنده با نظام بین‌المللی حقوق بشر استوار باشد (مظفری، ۱۳۹۱).

تحلیل یافته‌های سیاسی و نهادی

مهم‌ترین مانع پیش روی تأسیس دادگاه اسلامی حقوق بشر، نه ضعف مبانی حقوقی، بلکه پیچیدگی‌های سیاسی و نهادی جهان اسلام است. تنوع نظام‌های حقوقی، تفاوت برداشت‌های فقهی، اختلاف در ساختارهای حکومتی، ملاحظات مربوط به حاکمیت ملی و فقدان اراده‌ی سیاسی مشترک، از جمله عواملی هستند که فرآیند نهادسازی منطقه‌ای را با دشواری مواجه می‌سازند (مظفری، ۱۳۸۷; Mayer, 2018). تجربه‌ی دادگاه‌های منطقه‌ای نشان داده است که موفقیت‌ترین نهادهای قضایی، آن دسته از نهادهایی هستند که میان احترام به حاکمیت دولت‌ها و ضرورت حمایت مؤثر از حقوق بشر تعادل برقرار کرده‌اند. از این رو، دادگاه پیشنهادی باید بر اصل «صلاحیت تکمیلی» استوار باشد؛ به گونه‌ای که مسئولیت اولیه‌ی حمایت از حقوق بشر همچنان بر عهده‌ی نظام‌های قضایی داخلی باقی بماند و مرجع منطقه‌ای تنها در موارد نقض جدی تعهدات یا ناکارآمدی سازوکارهای ملی وارد عمل شود (منفرد و طباطبائی، ۱۳۹۶).

نتیجه‌گیری

تحلیل منظومه‌ی مباحث فقهی، حقوقی و نهادی مرتبط با حمایت قضایی از حقوق بشر در جهان اسلام، این واقعیت را آشکار می‌سازد که مسئله‌ی تأسیس دادگاه اسلامی حقوق بشر را نمی‌توان صرفاً در چارچوب یک ابتکار سازمانی یا یک مطالبه‌ی سیاسی تحلیل کرد، بلکه این مسئله در ژرف‌ترین الیه‌های خود، بازتاب

نحوه‌ی مواجهه‌ی دو منظومه‌ی بزرگ هنجاری، یعنی فقه اسلامی و حقوق بین‌الملل بشر، با پرسش بنیادین نسبت میان جهان‌شمولی حقوق و تكثر مبانی مشروعیت است (Donnelly, 2007; مظفری، ۱۳۹۱). حقوق بشر، در بنیان خود، پاسخی حقوقی به ضرورت صیانت از کرامت انسان در برابر قدرت عمومی است و شریعت اسلامی نیز، در ساحت مقاصد و اهداف کلان خود، تأمین عدالت، حفظ کرامت انسان، حمایت از جان، عقل، دین، مال و حیثیت افراد را از مهم‌ترین غایات نظام حقوقی می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۹۳). از این رو، نقطه‌ی آغاز هرگونه گفت‌وگو میان این دو نظام را نباید در اختلافات مربوط به قلمرو برخی حقوق یا شیوه‌ی اجرای برخی احکام جست‌وجو کرد، بلکه باید آن را در اشتراکات بنیادینی یافت که هر دو نظام را به سوی حمایت از انسان به‌عنوان غایت حقوق سوق می‌دهد.

اختلافاتی که در حوزه‌هایی همچون آزادی دین، برابری جنسیتی یا برخی ضمانت اجرای‌های کیفری مشاهده می‌شود، هرچند واقعی و انکارناپذیر است، اما این اختلافات لزوماً بیانگر تعارضی ساختاری و حل‌ناشدنی نیست؛ زیرا بخش مهمی از آن‌ها از تفاوت در مبانی تفسیر، قلمرو اجرا، شرایط تحقق احکام و تفاوت در تجربه‌ی تاریخی نظام‌های حقوقی ناشی می‌شود (صانعی و عبدی، ۱۴۰۳).

بر همین مبنا، فقدان یک نظام قضایی منطقه‌ای در جهان اسلام را نمی‌توان ناشی از فقدان مبانی حقوقی یا ناتوانی شریعت در پذیرش نهادهای قضایی فراملی دانست. آنچه بیش از هر عامل دیگری مانع شکل‌گیری چنین نهادی شده، پراکندگی اراده‌ی سیاسی، اختلاف در سیاست‌های منطقه‌ای، نبود همگرایی نهادی و فقدان چارچوبی مشترک برای تبدیل ظرفیت‌های هنجاری به سازوکارهای اجرایی است. در نتیجه، مسئله‌ی اصلی نه «امکان حقوقی» تأسیس دادگاه اسلامی حقوق بشر، بلکه «امکان نهادی» تحقق آن است (مظفری، ۱۳۹۱). در نهایت، آینده‌ی حمایت قضایی از حقوق بشر در جهان اسلام را نباید در نفی نظم حقوقی بین‌المللی یا در استحاله‌ی کامل در آن جست‌وجو کرد، بلکه باید آن را در شکل‌گیری الگویی مستقل، متوازن و گفت‌وگومحور دنبال نمود؛ الگویی که بتواند از یک سو، بر اصول بنیادین شریعت اسلامی و میراث حقوقی تمدن اسلامی استوار باشد و از سوی دیگر، الزامات دادرسی منصفانه، پاسخ‌گویی دولتها و استانداردهای پذیرفته‌شده‌ی حمایت از حقوق بشر را در ساختار خود نهادینه سازد (صانعی و عبدی، ۱۴۰۳; Mashood, 2005).

منابع

- ابن حنبل، احمد. (۱۴۱۳ ق). المسند. جلد ۱. بیروت: دار صادر.
- بیگی، ع. (۱۳۹۸). فقدان سازوکارهای منطقه‌ای حقوق بشر در خاورمیانه: چالش‌ها و چشم‌اندازها. مجله حقوق بین‌الملل، ۳۵(۱)، ۱۰۰-۱۲۰.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۹۳). فلسفه حقوق بشر. قم: انتشارات اسراء.
- حجرات، سوره، آیه ۱۳.

- حمله اسراء، سوره، آیه ۷۰.
- خطبه حجه‌الوداع پیامبر اکرم (ص).
- سیدفاطمی، س. م. ق. (۱۳۷۹). دادگاه جدید اروپایی حقوق بشر. مجله حقوقی، (۲۵)، ۱۲۹-۱۴۵.
- صحيح بخاری. (۱۴۲۲ ق). الجامع الصحيح. جلد ۲. بيروت: دار ابن كثير.
- طباطبائی، س. ا. (۱۳۸۲). دادگاه اروپایی حقوق بشر؛ ساختار و صلاحیت‌های جدید. مجله حقوق خصوصی، (۵)، ۱۰۵-۱۳۶.
- طباطبائی، م. ح. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. جلد ۱۳. قم: جماعه المدرسين فی الحوزة العلمية.
- عباسی، ب. (۱۳۹۰). حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین (سه نسل حقوق بشر در اسلام، ایران و اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای). تهران: دادگستر.
- عاکفی قاضیانی، م. و فضائی، م. (۱۳۹۸). نظام بین‌آمریکایی حقوق بشر: نقاط قوت و ضعف. مجله حقوقی دانشگاه اصفهان، (۲)، ۱۶۵-۱۹۵.
- عمیدزنجانی، ع. ع. و توکلی، م. م. (۱۳۸۶). حقوق بشر اسلامی و کرامت ذاتی انسان در اسلام. فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، (۴)، ۱۶۱-۱۸۹.
- فخر رازی، م. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر. جلد ۲۸. بيروت: دار إحياء التراث العربی.
- متی، بقره، سوره، آیه ۲۵۶.
- مجی، مائده، سوره، آیه ۳۲.
- مظفری، م. ح. (۱۳۸۷). کشورهای اسلامی و حقوق جهانی بشر: مشارکت‌ها و مخالفت‌ها. نامه مفید، (۷۰)، ۹۵-۱۱۲.
- مظفری، م. ح. (۱۳۹۱). راهبرد کشورهای اسلامی در تعامل با نظام بین‌المللی حقوق بشر معاصر. دین و ارتباطات (نامه صادق)، (۴۲)، ۸۱-۱۱۲.
- منفرد، م. و طباطبائی، س. ا. (۱۳۹۶). بررسی سازوکار نهادهای معاهداتی حقوق بشری. مطالعات حقوق بشر اسلامی، (۱۲)، ۵۳-۷۷.
- موسوی بجنوردی، س. م. (۱۳۸۷). حقوق بشر از دیدگاه اسلام و غرب. تهران: مرکز مطالعات اسلامی بین‌المللی.
- صانعی، ش. و عبدی، م. (۱۴۰۳). امکان‌سنجی تدوین منشور حقوق بشر شرقی: فرصت‌ها و چالش‌ها در تقابل با نظام حقوق بشر بین‌المللی. فلسفه حقوق، (۲)، ۱۹۱-۲۰۴.

References

Ibn Hanbal, Ahmad. (1413 AH). Al-Musnad (Vol. 1). Beirut: Dar Sadir.

- Beigi, A. (2019). The absence of regional human rights mechanisms in the Middle East: Challenges and prospects. *International Law Review*, 35(1), 100–120. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2014). *The Philosophy of Human Rights*. Qom: Esra Publications. [in Persian]
- Surah Al-Hujurat, verse 13.
- Surah Al-Isra, verse 70.
- The Farewell Sermon of Prophet Muhammad (PBUH).
- Seyyed Fatemi, S. M. Q. (2000). The new European Court of Human Rights. *Legal Journal*, (25), 129–145. [in Persian]
- Sahih al-Bukhari. (1422 AH). *Al-Jami' al-Sahih* (Vol. 2). Beirut: Dar Ibn Kathir.
- Tabatabaei, S. A. (2003). The European Court of Human Rights: New structure and jurisdictions. *Journal of Private Law*, 1(5), 105–136. [in Persian]
- Tabatabaei, M. H. (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (Vol. 13). Qom: Society of Seminary Teachers of Qom.
- Abbasi, B. (2011). *Human Rights and Fundamental Freedoms: Three Generations of Human Rights in Islam, Iran, and International and Regional Instruments*. Tehran: Dadgostar Publications. [in Persian]
- Akefi Ghaziani, M., & Fazeli, M. (2019). The Inter-American human rights system: Strengths and weaknesses. *Legal Journal of the University of Isfahan*, 6(2), 165–195. [in Persian]
- Amid Zanjani, A. A., & Tavakoli, M. M. (2007). Islamic human rights and the inherent dignity of human beings in Islam. *Quarterly Journal of Private Law Studies*, 37(4), 161–189. [in Persian]
- Fakhr al-Razi, M. (1420 AH). *Al-Tafsir al-Kabir* (Vol. 28). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Surah Al-Baqarah, verse 256.
- Surah Al-Ma'idah, verse 32.
- Mozaffari, M. H. (2008). Islamic countries and universal human rights: Contributions and opposition. *Nameh-ye Mofid*, 14(70), 95–112. [in Persian]
- Mozaffari, M. H. (2012). The strategies of Islamic countries in engaging with the contemporary international human rights system. *Religion and Communications (Nameh-ye Sadegh)*, 19(42), 81–112. [in Persian]
- Monfared, M., & Tabatabaei, S. A. (2017). An examination of the mechanisms of human rights treaty bodies. *Islamic Human Rights Studies*, 6(12), 53–77. [in Persian]
- Mousavi Bojnourdi, S. M. (2008). *Human Rights from the Perspectives of Islam and the West*. Tehran: Center for Islamic and International Studies. [in Persian]
- Sanei, Sh., & Abdi, M. (2024). Feasibility study of drafting an Eastern human rights charter: Opportunities and challenges in confrontation with the international human rights system. *Philosophy of Law*, 3(2), 191–204. [in Persian]
- African Union. (1998). *Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights*. Addis Ababa: African Union.
- An-Na'im, A. A. (1990). *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Baderin, M. A. (2003). *International Human Rights and Islamic Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Cassese, A. (2005). *International Law* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

Council of Europe. (1994). Protocol No. 11 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Restructuring the Control Machinery Established Thereby (ETS No. 155). Strasbourg: Council of Europe.

Donnelly, J. (2007). The relative universality of human rights. *Human Rights Quarterly*, 29(2), 281-306.

Donnelly, J. (2013). *Universal Human Rights in Theory and Practice* (3rd ed.). Ithaca, NY: Cornell University Press.

Engstrom, P. (2018). The Inter-American human rights system: Broader impacts and the challenge of coherence. *Human Rights Law Review*, 18(1), 59-86.

Harris, D., O'Boyle, M., Bates, E., & Buckley, C. (2023). *Law of the European Convention on Human Rights* (4th ed.). Oxford: Oxford University Press.

Inter-American Court of Human Rights. (1979). *Statute of the Inter-American Court of Human Rights*. San Jose: IACHR.

Lauren, P. G. (2011). *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen* (3rd ed.). Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

Mashood, B. (2005). Establishing effective regional human rights mechanisms: Between universality and Islamic legitimacy. *Human Rights Quarterly*, 27(2), 582-609.

Maududi, S. A. A. (1976). *Human Rights in Islam*. Leicester, UK: The Islamic Foundation.

Mayer, A. E. (2018). *Islam and Human Rights: Tradition and Politics* (5th ed.). Boulder, CO: Westview Press.

Micus, A. (2015). *The Inter-American Human Rights System as a Safeguard for Justice in National Transitions: From Amnesty Laws to Accountability in Argentina, Chile and Peru*. Leiden: Brill.

Mutua, M. (2002). *Human Rights: A Political and Cultural Critique*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

Nowak, M. (2005). *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary* (2nd ed.). Kehl am Rhein: N. P. Engel.

Organization of American States. (1969). *American Convention on Human Rights*. San Jose: OAS.

Petersen, M. J., & Kayaoglu, T. (2019). *The Organization of Islamic Cooperation and Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pasqualucci, J. M. (2003). *The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sachedina, A. (2009). *Islam and the Challenge of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.

Shelton, D. (2011). *Regional Protection of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.

UN General Assembly. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. New York: United Nations.

Wachira, G. M. (2008). *African Court on Human and Peoples' Rights: Ten Years On and Still No Justice*. Pretoria: Institute for Security Studies.